

AHMED YESEVİNİN TÜRK DİN ANTROPOLOJİSİNDEKİ YERİ

Prof. Dr. Mahmut TEZCAN

GİRİŞ

Bir ülkenin din değiştirmesi olayı, gerçekten karmaşık bir süreçtir. O zamana değin aşılagelmiş kalıpların, inançların dışında bambaşka bir inanç sisteminin yerleştirilmesi insanlar için çok zordur. İşte bu tür bir kültür değişmesi sürecini Türkler, İslâmiyete geçerken yaşamışlardır. Daha önceleri, özellikle şamanizmin egemen olduğu Türk kültüründe İslâmiyeti yerleştirmek nasıl mümkün olabilirdi? Şamanizmle İslâmiyet uyum sağlayabilir miydi? Bugün Şamanizmin bir din bile olmadığını, tamamen bir büyü ve sihir sistemi olduğunu savunan görüşler çok yaygındır. Bu yazımızda, Ahmet Yesevî vesilesiyle bu konuyu irdelemeye çalışacağız. Bunu yaparken de tarihsel bir çerçeve çizip olaylar sıralaması yapmadan konuyu genel hatları içersinde ele alacağız.

I. Ahmed Yesevî Hakkında

II. yüzyılın ikinci yarısında dünyaya gelmiştir. Bir şeyhin oğludur. Yedi yaşında iken babasını kaybedince ablasıyla birlikte Yesi kentine yerleşti. Sonra Buharaya giderek ünlü mutasavvıf şeyh Yusuf Hamedani'nin öğrencisi oldu. Onunla birçok kenti dolaştı. 1160 tarihinde şeyhi Buhara'da ölünce onun yerine geçti. Bir süre sonra Yesi'ye döndü ve ölümüne kadar (1166) orada kaldı¹.

Temel olarak bir Tasavvuf düşünürüdür. Bu bağlamda Yesevî tarikatının kurucusudur. A. Yesevî, aynı zamanda, tasavvufî Türk halk şiirinin de öncüsüdür. Düşüncelerini yayabilmek için hece vezni ve yalnız bir Türkçe ile tasavvufî şiirler yazdı. Bu şiirlere "Hikmet" adı verilir. Bunların özelliği, öz açısından tasavvufa, (onun inanç ve düşüncelerini içerir) biçim açısından Türk halk edebiyatına dayanmış olmasıdır. Bu

¹ Ana Britannica, Cilt I.

tasavvufî şiirler, sanat kaygısından çok, düşüncelerini anlatmak amacıyla yazılmıştır. Divan-ı Hikmet'de (1882) derlenmiştir².

Yesevîliğin etkisi, Anadolü'ya kadar yayılmıştır. Zamanla, Türkler arasında Babailik ve Bektaşilik gibi başka tarikatların kurulmasına yol açmıştır. Ahmed Yesevî, aynı zamanda Nakşibendî tarikatının pirlerinden sayılmıştır³. 14. yüzyıl başında Nakşibendî harekete karışmıştır.

63 yaşına gelince, tekkesinin avlusunda müridlerine bir ÇİLEHANE hazırlatır ve ölümüne değin burada ibadet ve perhizle uğraşır. Burada nezaman öldüğü kesin olarak bilinmemektedir.

Ahmed Yesevî'nin türbesi civarına gömülmek, bozkır göçebeleri için ayrı bir değer taşır. Öyle ki olanak bulanlar, onun türbesi civarında gömülmeyi bir amaç haline getirmişlerdir. Bu bakımdan onun bir düşünür olmaktan çok, bir inanç ve din adamı oluşunu vurgulamak gerekir⁴. Onun açısından, İslâm dini, Kur'an, şeriat ve peygamber hadisleri dışında başka bir gerçek yoktur. Hikmet adı verilen manzumelerinde de İslâm ahlâkçısının öğretisi ve öğütleri vardır. Ayrıca bu şiirleri didaktik olup, coşkusal ve sanatsal bir kaygı taşımamaktadır⁵. Özetle, İslâm din ve ahlâkını, şeriat esaslarını yayan, bu konuda başarı kazanmış bir din adamı, propagandacıdır. Yani kendisine ilk Türk "İslam Misyoneri" denebilir. Bu işi dervişleri yolu ile başarmıştır.

II. Türk İslâm Sentezi

A. Yesevî'yi kültürel antropolojik ve sosyolojik değerlendirmeye tabi tuttuğumuz zaman, onun sadece bir dinsel önder olmadığını görürüz.

O, herşeyden önce bir Türk İslâm sentezinin oluşmasını sağlamıştır. Gerçekten, kurduğu Yesevîlik tarikatı, İslâm düşüncesi ile Türk kültürünün bir Acculturation (Kültürleşme)udur. Türk Kültürünü oluşturan gelenek görenekler, töreler, inançlar' İslâm ile gezici dervişler yoluyla bağdaştırılmıştır. Böylece iki farklı inanç sistemi birleşerek yeni bir kültür ögesi geliştirilmiştir denebilir. Şamanizmle bütünleşmiş inanç motifleri bile son derecede çeşitlilik göstermekte idi. Cenaze

2 Ana Britannica, Cilt I, Divan-ı Hikmet'in son baskısı (3. Bası) Kültür Bakanlığınca 1991 yılında yapılmıştır: Divan-ı Hikmet (Seçmeler). Hazırlayan: Kemal Eraslan.

3 Ana Britannica, Cilt I.

4 Tekin, Talat: "Hoca Ahmed Yesevî'den Yunus'a", Cumhuriyet, 1. 4. 1993.

5 Tekin, Talat: A.g. yazı.

törenleri, Al karısı inanışı (Doğumu izleyen ilk günlerde annenin ve çocuğun yaşamını tehdit eden insan yiyici cin). Dağ ve tepe, ağaç ateş, taş ve kaya kültleri, sihir ve büyü yapmak, hasta tedavisi, gaipten ve gelecekte haber vermek, tanrının insansallaştırılması, doğa güçlerine egemenlik, kadın erkek ortaklaşa âyinler, ateşe hükmetmek, kemiklerden diriltmek v.s.⁶. Ayrıca uzakdoğu ve İran dinlerinden kaynaklanan motifler de söz konusu idi. Örneğin Reincarnation inancı (Yeniden Doğuş), Hü'lul (Allahın insan bedenine girme) inancı, ejderha ile mücadele, biçim (Don) değiştirme ve havada uçma (Kuş-Ruh düşüncesi) gibi⁷.

Şamanı Türkler, bir kuş olmak ve uçmak ister. Ahmet Yesevî, "TURNA" ya dönüşebilmekteydi. Bu kuş, Ali'yi temsil eder. Pir Sultan Abdal şöyle der: Hazret-i Şah'ın avazı Turna derler bir kuştadır.

"Vilâyetname", Horasan dervişlerinin, yâni Horasan erenlerinin Ahmed Yesevî'yi meclislerine davet etmek üzere, turna görünüşüne girerek Türkistan'a doğru kanat açan derviş gönderdiklerini anlatır⁸. Haberi alan Ahmed Yesevî ve Halifeleri de aynı biçimde birer turnaya dönüşerek onları karşılamaya uçarlar. Bektaşî-Alevilerin gelenekleşmiş dansları da (sema) turnaların uçuşuyla birleşmektedir ve kuş niteliklidir⁹. Yesevî-müridleri, kuşa dönüşmeye, eski göçer inançlarına uygun olduğu için inanyorlardı. Doğu Türklerinin kuş olma ile ilgili inanışları budhacı inançlarla karışmıştır. Uygurlar'da Budhacılık çok yaygındı.

Şimdi de Türk-İslâm sentezinin oluşumuna değinebiliriz.

Türklük özellikleri, yaşam biçimi ve özellikle Şamanizm'den oluşan inanç sistemi ile İslâmiyet nasıl bağdaştırılmıştır? Yâni birbirinden oldukça farklı görülen bu kültür öğelerinin sentezi nasıl gerçekleşmiştir? Bu konudaki kolaylıklar, aşağıdaki noktalar etrafında özetlenebilir¹⁰.

● Hernekadar farklılıklar olsa da, yine de, Şamanlığın İslâmiyete yakın ana kurallara sahip olduğu söylenebilir.

● İslâmiyet, Türk ruhuna uygundu. Çünkü Türkler tek tanrıya inanyorlardı. Bir bilgin bu konuda şöyle diyor: "Türkler daima tek bir

6 Ocak, A. Yaşar: Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri, s. VI. v.d.

7 Ocak, A. Yaşar: A.g.e., VI-VII.

8 Mélikoff, Irène: "Anadolu Sufiliğinin Orta Asya Kökenleri" Uyur İdik Uyardılar, s. 157.

9 Mélikoff, Irène: A.g. yazı.

10 Eğilim, E. Ruhi: Türkiye'de Alevilik, Bektaşilik, s. 84.

Tanrı'ya ve göklerin ona ait olduğuna inanıyor ve Arapların da aynı Allah'a inanmaları, onların dinini kabule neden oluyordu."¹¹.

● Ayrıca, İslâm'ın 'Cihad' anlayışı, Türklerin savaşçı ruhlarına uygun düşüyordu.

● Şamanilikteki ruhun bekaası, âhiret yaşamı, cennet ve cehennem akideleri, Tanrı'ya ve ecdada kurban inançları da İslâm'da daha gelişmiştir. Bu yönleriyle de Şamanizm İslâmıla bütünleşmiştir.

● Yine çok önemli bir başka benzeşme, Kam-Evliya ögeleridir. Şamanlıkta Kam'lar, keramet sahibi, her derde deva bulan, gaipten haber veren özelliklere sahipti. İslâmiyetle bunların yerine şeyhler ve evliyalar geçmiştir. Tasavvuf erbabı ve dervişler, Türklere, İslâmiyeti dar şeriat kuralları içinde değil, geniş ve yumuşak bir ruh ve anlam ile öğretiyorlardı. Bu nedenle Müslüman Türklerin ata ve babaları, hem Şamanlara, hem de evliyaya benzer. Bu husus da, tasavvufî anlayışın egemen olduğu bir İslâmlaştırmadan etkinliğinden doğuyordu¹².

— Bütünleşmeyi ya da sentezi kolaylaştıran sosyolojik bir gerçek de şudur¹³. Din değiştiren bir toplum, tamamen geçmiş kültüründen kopamaz. O toplum, yüzyıllardan beri süren yaşayış, düşünüş ve inançlarını birdenbire bırakıp, onların dışında kalamaz. Bu, Türklerin İslâma geçişlerinde de böyle olmuştur. İslâm öncesi maddî ve manevî pek çok kültür ögesi, İslâmîleşmiştir. Örneğin, at, av, kutsal ışık, kırk arkadaş gibi birçok öge, İslâm inancıyla birleşmiştir¹⁴. Göçebe Türkmenler Şamanî inanış ve yaşayışlarını İslâmiyetle uzlaştırarak korumuşlardır. 18. yüzyılda bile, Kıpçak bozkırlarında göçüp konan Kazak-Kırgızların Müslümanlığı, Şamanlikle karışmıştır. Bugün Divan-ı Hikmet nüshalarında görülen pek çok örnekler dini yaymak amacıyla yöneliktir. Örneğin, dervişliğin erdemlerine ilişkin medhiyeler, İslâm menkıbeleri, Hz. Peygamber'e ve büyük İslâm mutasavvurlarına ait kıssalar, dünyanın gidişatından yakınmalar, kadın-erkek zikir meclisleri, sığır kurbanı, çeşitli biçimlere girip uçmak, cennet, cehennem v.s. Bunlardan Türkmenlerin müslümanlıklarının, eski gelenek ve göreneklerinin, inanış ve yaşayışlarının zâhiren İslâmlaştırılmış olduğunu anlamaktayız. İslâm, eski din ve inanışlarla bir arada yoğrulmuştu¹⁵. Bunların bir kısmı da Budizm'den gelmiştir.

11 Fırlah, E. Ruhi: A.g.e., s. 84.

12 Fırlah, E. Ruhi: A.g.e., s. 84.

13 Fırlah, E. Ruhi: A.g.e., s. 86.

14 Fırlah, E. Ruhi: A.g.e., s. 87.

15 Fırlah, E. Ruhi: A.g.e., s. 87.

İşte yukarda belirttiğimiz noktaların bir sentezin gerçekleştirilmesinde ne kadar çok katkısı olduğunu belirtmek gerekir.

İslâmiyet, 10. yüzyılda Mâveraünnehir sınırlarını aşarak Volga Bulgarları, Karahanlılar, Oğuzlar, Karluklar gibi büyük Türk ve Türkmen kitleleri arasında yayılmasını sürdürürken, II. yüzyıl başlarında Batı'ya büyük bir göç hareketi başlamıştı. Bu muhaceretle Türkler, Selçuklu devletini kurmuştu.

12. yüzyılda Türkistan'da kurulan Yesevîlik tarikatı, Türkmenler arasında yayılmış, 13. yüzyıl başlarında ise Anadolu'ya girmiştir. Burada zâviyeler ve ocakların açılmasıyla hızla yayılmıştır. Eski Kam-ozan tipinin devamı biçimindeki Yesevî dede, baba ve ataları ile kendilerine bağlı dervişler, Anadolu'ya Ahmed Yesevî'nin ve halifelerinin tasavvufî görüş ve düşüncelerini sözlü gelenek olarak getirdiler. Bu sözlü gelenekler sayesinde Anadoludaki Alevî Türkmenler arasında yer alan kuş donuna girmek, taşlar ve kayalar oynatmak ve yürütmek, ejderhaları yok etmek, sığır kurbanı, münafıkları hayvan biçimine sokmak gibi Ahmet Yesevîye atfolunan, fakat aslında Türk Şamanlığına ilişkin kültürlerin kaynakları saptanabilmektedir¹⁶. Yani Yesevîlik, göçebe ve köylü bozkır Türklerinin kültür düzeylerine göre biçim kazanmıştır. Şamanlıktan gelen yaşam, biçimsel olarak müslümanlaştırılmıştır. Yesevîlik, böylece, eski Türk geleneklerinin oluşturduğu norm ve değerlerle karışmıştır.

III. Sonuç ve Ahmed Yesevî'nin Değerlendirilmesi

Ahmed Yesevî'yi bir genel değerlendirmeye tabi tutarsak, şu hususlar dikkatimizi çeker:

a) Tasavvuf yoluyla Türkler arasında bir düşünce birliği oluşturmuştur. Böylece, o, birleştirici bir rol oynamıştır. Din değiştirme zamanında muhtemel karmaşalara meydan vermeden İslâmiyetin benimsenmesi ve yayılmasına çalışılmıştır. Üstelik bu husus, eski inançlarla, törelerle de bağdaştırılarak sorunsuz bir durum almıştır.

b) İlahî aşk, sevgi gibi temalar, insanımızı etkilemiş ve biçimlendirmiştir. O, bu konuda şöyle der¹⁷.

Aşksız kişinin insan olmadığını anlayın,
Sevgiden yoksun kişinin şeytan toplumundan olduğunu bilin.

¹⁶ Fırlak, E. Ruhi: A.g.e., s. 107.

¹⁷ Bilhan Saffet: Orta Asya Bilgin Türk ... s. 132.

c) Örgütleyici özelliği-Yesevîlik tarikatını kurarak, örgütleyerek örnek bir etkinlikte bulunmuştur. Yâni bir amacın gerçekleştirilmesinde örgütlenmenin ne kadar önemli olduğunu kavramıştır.

d) Hikmetlerde Arapça ve Farsça yerine Türkçe yeğlenmiştir. Böylece tasavvuf, geniş kitlelere kolaylıkla yayılabilmektedir.

e) Türk töreleri, akültürasyon yoluyla İslâmiyetle kaynaştırılarak, onların reddine gidilmemiş, ve İslâmiyetin kabulünü kolaylaştırmıştır.

f) Kadın-erkek ayrımı gözetmeden ibadette ve eğitimde kadın-erkek birlikteliğini sağlamıştır. Yâni Arap geleneklerinde kadının erkekle eşdeğer kabul edilmemesine rağmen, eski Türklerdeki kadının güçlü konumu, akültürasyon sayesinde korunmuş olmaktadır. Ahmed Yesevî, kadınlara haksızlık edenleri ve onları küçük görenleri kınamıştır.

İslâm öncesindeki Türklerde bütün günlük yaşayışlarında kadının erkek kadar etkin rol oynadığı, savaşa bile birlikte katıldığı bilinen gerçektir. İşte günlük yaşamda olduğu gibi, dinsel yaşamda da zikir meclislerinde kadın hiç yadırganmadan yer almıştır. Nakşibendî geleneğinde bile Ahmet Yesevî'nin zikir meclislerinde örtüsüz kadın ve erkeğin bir arada buldukları hakkında bilgiler vardır. Ahmet Yesevî bu konuda şöyle der: Eğer, erkek-kadın bir ehl-i hak meclisinde birleşerek birlikte zikir ve ibadete devam etseler bile, Hak Teâla, onların kalplerindeki her türlü kin ve düşmanlığı yok etmeye muktedirdir"¹⁸.

g) Ayrıca, öğütlediği kişisel ve toplumsal nitelikteki erdemleri de dikkate alınacak niteliktedir. Mutlak cömertlik, alçak gönüllülük, herkesi kendinden üstün bilmek, yasal doğruluk-bağlılık (sadakat) azla yetinmek, düşünmek, inceleyici olmak¹⁹, büyüklere saygı, ana-baba hakkı gözetme, adalet, barışseverliği aşlamaya çalışmıştır. Çocuklara, konuklara, hastalara, kimsesiz kalanlara ve ihtiyaç sahiplerine iyi davranılmasını öğütlemiştir²⁰.

İbadetin, helal kazanım ve komşu hatırı saymanın sevabını vurgulamıştır²¹. Büyüklemenin, kıskançlığın, hak yemenin, şunu bunu çekistirmenin karşısında olmuştur²². Yiğitliğe ve dostluğa yaraşır davranmayı tavsiye etmiştir²³. Dünyanın geçiciliğini vurgulayarak ölümü ve âhireti hatırlatmıştır.

18 Fırlah, E. Ruhi: A.g.e., s. 108.

19 Eyüboğlu, İsmet Zeki: Günün Işığında Tasavvuf, Tarikatlar, Mezhepler, s. 276-277.

20 Çubukçu, İ. Agâh: Türk-İslâm Kültürü Üzerinde Araştırmalar ve Görüşler, s. 212.

21 Çubukçu, İ. Agâh: A.g.e., s. 212.

22 Çubukçu, İ. Agâh: A.g.e., s. 212.

23 Çubukçu, İ. Agâh: A.g.e., s. 212.

O halde Yesevîlikte bir takım serbest davranışlar yer almıştır. Bu nedenle onun kuruluşundan beri hétérodoxe (Resmî İslâm dışı) olduğunu ve Şîî akımların etkisi altında kaldığını ifade eden sayın Köprülü, oldukça eleştirilmiştir²⁴. Yesevîlik, Şamanizmle karışmış serbest bir tasavvuf okuludur. Anadoluya gelen Yesevî Türkmenleri, Melâmî meşrepli samimî müslümanlardırlar²⁵. Bir araştırmamız, Bektaşiliğin Yesevîlikten değil, Yesevîliğin bir kolu olan Haydarîlikten doğduğunu belirtiyor²⁶. Yesevîlik, Babalılık ve Haydarîlik tarikatlarını da etkilemiştir.

KAYNAKLAR

- Köprülü, Fuad., *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara 1981. Dördüncü Bası. Diyanet İşl. Başk. Yay.
- Eyüboğlu, İsmet Zeki., *Günün Işığında Tasavvuf, Tarikatlar, Mezhepler Tarihi*. İst. 1987.
- Çubukçu, İ. Ağâh., *Türk-İslâm Kültürü Üzerinde Araştırmalar ve Görüşler*. Ankara 1987. Ank. Üni. İlahiyat Fak. Yay. No: 183.
- A. Yaşar Ocak., *Babailer İsyanı*. Dergâh Yay. İst. 1980. Ana Britanica, Cilt. I.
- Tekin, Talât., "Hoca Ahmed Yesevî'den Yunus'a" Cumhuriyet Gazetesi, 1.4.1993.
- Eröz, Mehmet., *Eski Türk Dini. (Gök Tanrı İnancı) ve Alevilik, Bektaşilik*. İst. 1992. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Ahmed Yesevî., *İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 2, Türkiye Diyanet Vakfı.
- Ocak, A. Yaşar., *Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatında Elyia Menkabeleri*. Ankara 1984.
- Öztürk, Taşar Nuril., *Tasavvufun Ruhu ve Tarikatlar*. İstanbul, 1988.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. *Türkiye'de Alevilik Bektaşilik*. Ankara, 1990. Selçuk Yayınları.
- Ocak, Ahmet Taşar. "Anadolu Türk Halk Süfiliginde Ahmed-i Yesevî Geleneğinin Tesekkülü", Milletlerarası Ahmet Yesevî Sempozyumu Bildirileri, 26-27 Eylül 1991, Ankara, Kültür Bak. Yayını, 1992.
- Melikoff, İrene, "Ahmed Yesevî ve Türkler'de İslamiyet", Milletlerarası Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri, 26-27 Eylül 1991. Ankara, Kültür Bak. Yayını, 1992.
- Eraslan, Kemal., *Divan-ı Hikmet (Seçmeler)* 3. Bası. Kültür Bak. Yayını, Ankara, 1991.
- Billan, Saffet., *Orta Asya Bilgin Türk Hükümdarlar Devletinde Eğitim, Bilim, Sanat*. Ankara, 1988, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Köprülü, Fuad., "Ahmed Yesevî" İslâm Ansiklopedisi, Cilt I. 1940.
- Melikoff, İrene, *Uyur İdik Uyardılar*. Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları (Çev. Turan Alptekin) İstanbul, 1993, Cem Yayınevi.

24 Öztürk, Y. Nuri: *Tasavvufun Ruhu ve Tarikatlar*, s. 122.

25 Fiğlalı, E. Ruhi: *A.g.e.*, s. 112.

26 Ocak, A. Yaşar: *Anadolu Türk Halk Süfiliginde ... s. 83.*